

¹⁸ A szabadelvű lelkészek választát Channing adta meg Morse-nak, mégpedig a Sam C. Thacher nevű fiatal barátjához és New South Church-i lelkészhez intézett nyílt levelében. Ebben beismeri, hogy elvbarátai valóban nem hisznek a szentháromságban, és ebben az értelemben valóban unitáriusok (Wilbur, M. E.: i.m., 296–297.).

¹⁹ KerMagv VIII (1873). 310.

²⁰ Unitarian Christianity, 1819-ben, a Baltimore-i First Independent Church-ben. — Lásd a KerMagv IV (1868). 37. Az *unitárius kereszténység* címmel, Simén Domokos fordítása.

²¹ KerMagv XVIII (1883). 150.

²² KerMagv XXVIII (1893). 369.

²³ KerMagv XVIII (1883). 151.

²⁴ A deizmus szerint Isten csak a világ személytelen ősoka, de a továbbiakban a világot a természet törvényei irányítják.

²⁵ KerMagv XII (1877). 94.

²⁶ Channing E. W. Válogatott művei. III. k. Kvár 1872.

²⁷ Channing E. W. Válogatott művei. IV. k. Kvár 1873.

²⁸ Ebben odáig elmegy, hogy kijelenti: I am not a unitarian!

²⁹ Channing E. W. Válogatott művei. IV. k. Kvár 1873. 95.

³⁰ Uo. 70.

³¹ Uo. 100.

³² Channing E. W. Válogatott művei. VI. k. Kvár 1881. 46.

³³ Channing E. W. Válogatott művei. III. k. Kvár 1872. 180.

³⁴ KerMagv XV (1880). 223.

³⁵ Magyar fordításban: Válogatott művei. VI. k. Kvár 1881.

DR. VARGA BÉLA

WILLIAM ELLERY CHANNING, A TEOLÓGUS

Martineau Jakab az unitárius eszme fejlődésében három fokot különböztet meg. Az első fokon a feladat Isten személyét tisztázni Jézus tanítása értelmében. (Erre a feladatra nálunk Dávid Ferenc vállalkozott s részben meg is oldotta.) Ezt a korszakot méltán nevezhetjük teológiai korszaknak. A hitviták ideje ez, amikor a Szentírás tanulmányozásával kapcsolatban az érvek felsorakoztatásával igyekezett mindenik fél a maga hite szerint kimutatni és bizonyítani felfogásának helyességét. Az unitarizmus kialakulásában az Isten személye körüli vita különösen élénk volt és központi jelentőséget kapott, mert amint ismeretes, legjellegzetesebb tanítása éppen az Isten személyére vonatkozik. Az első korszak tekintete egészen Istenen, tehát a hit transzcendens dolgain és tanain csüngött. Maga az ember, aki a teológiai vitákat rendezte, egészen megfélekedezett arról, hogy ő is van, létezik. De nemcsak hogy megfélekedezett az ember magáról, hanem Isten és a többi szent dolgok mellett úgyszólván eltűnt, jelentéktelen teremtménnyé süllyedt, aki a maga tehetetlenségében, bűnösségében elvesztette minden tehetségét és lehetőségét arra, hogy a maga erejéből megjavulhasson, felemelkedhessék.

Az unitárius vallás fejlődésének a második foka az, amikor az Isten végtelen szentsége, kifogyhatatlan atyai jósága és szeretete mellett fölfedezi az embert. Amikor meglátja, hogy a bennünk levő lélek, Isten lelkének egy része nem elkárhózásra, az elveszésre és pusztulásra adatott

nekünk, hanem azért, hogy szüntelen törekedjünk általa az isteni tökéletesség felé, amelynek útjai senki előtt nincsenek elzárva. Az első fokon, amikor az isteni tökéletesség magaslatáról nézzük az embert, ez eltűnik, jelentéktelenné válik. De ha az emberi szellem belsejéből tekintünk fel az égre, akkor fölfedezünk a lélekben valami istenit, amely eloszlatja a kicsinység és a törpeség kizárólagos érzését. Különösen egy dolog van, amely az embert minden teremtménytől megkülönbözteti s az isteni tökéletesség közelébe fölemelheti: az erkölcsi szabadság, amely képessé tesz arra, hogy önelhatározásunkból törekedhessünk a jóra s mindazon célok megvalósítására, amelyekre az ember magasabb isteni rendeltetésénél és lelki adottságainál fogva hivatott. A vallásos fejlődés e második korszakát az emberi öntudat, illetve éppen morális oldalát kiemelve, *a lelkiismeret vallásának* nevezzük. E korszak megalapítója és halhatatlan emlékű apostola Channing E. Vilmos bostoni unitárius lelkész volt, aki 1780-tól 1842-ig élt. Az emberi lélek isteni tartalmának, az emberben rejlő isteni értékek megbecsülésének nálánál hatalmasabb prófétája nem volt a kereszténység történetében. Nemhiába mondja róla Szász Károly református püspök, hogy a XIX. század szellemi harcainak és előhaladásának egyik legnagyobb embere volt. Előtte s utána is kevesen voltak, akik úgy megértették a jézusi kijelentésnek az emberi lélek értékei megbecsülésére irányuló részeit, s talán ez az oka, hogy már életében túlnőtt ama szűkös kereteken, amelyek az embert egy felekezetbe szorítják s az emberi jogoknak és kötelességeknek, valamint az egyetemesen keresztény valláserkölcsei eszményeknek olyan kivételes jelentőségű előharcosává küzdötte fel magát, hogy halálakor s később, születésének 100 éves évfordulója alkalmával a keresztény világ különböző irányú és gondolkozású képviselői a legmélyebb tisztelettel hajtották meg emléke előtt a hála és a kegyelet zászlaját.

Hatásának titka elválaszthatatlanul összeforrott személyiségével. Kantról mondják, hogy ő maga állott modell ahhoz az erkölcsstanhoz, amelyet megalkotott. Fokozottabb mértékben áll ez Channingről. Élete, minden szava és tette megtestesülése annak a valláserkölcsei világnézetnek, amelyet tanításaiban képvisel. Nemhiába nevezte Renan a XIX. század szentjének. Valóban annyira megközelítette azt az ideált, amit szentségnek nevezünk, amennyire emberileg megtehetette. Szelidség, alázatosság, türelem, bölcsesség, az emberiség minden ügye iránt felfokozott és a mélységes evangéliumi szeretettől áthatott érdeklődés jellemzik. A megtestesült szeretet és jóság, aki életével megvalósította mindazt, amit ez a szó: szeretet magában foglalhat. Rendelkezett a bölcsesség szeretetével és a szeretet bölcsességével, amint Coleridge mondja. Életírói nem annyira intellektuális fölényét emelik ki, hanem valláserkölcsei ideáljától áthatott keresztény érzületét, aki alárendelte az igazat a jónak anélkül, hogy az az előbbi csorbitotta volna. Channing az ész mellett az emberiség szeretetétől áthatott lélek, aki a józan ésszt is szigorúan alkalmazta ott, ahol szükségét látta, de minden igazságot, amelyet ily módon nyert, az evangéliumi szeretetnek és jóságnak aranyporával hintett be, s minden értelmi igazságot Isten országának szolgálatába állított.

Channing lényéből, minden tanításából csodálatos frissesség és üdőség árad felénk, ami annak a bizonyítéka, hogy önmagát adja minden gondolatában. Az elvek, az igazságok, amelyeket hirdet, nem a puszta reflexió megtört sugarainak sápadt fényét tükrözik vissza, hanem az

intuáció közvetlenségével hatnak, mert ennek eredményei. Martineau szerint Channing képtelen volt arra, hogy másodkézből vett vallást kövesse, ami azt jelenti, hogy a vallás, amelyet ő vallott, az ő alkotása, lelkének legközvetlenebb megnyilatkozása volt, nem a mások meggyőződése után formálódott ki, hanem saját megélése nyomán fakadt. Ezért ama nagy vallásos egyéniségek egyike, akik valóban meglátták Istent, és pedig meglátták azért, mert szívük tiszta volt. Az újabb valláslelektan pontosan körülírja a lélek fejlődésének azt az időpontját, amikor a válságok és az átalakulás tüzeiben megtisztult emberi lélek előtt kialakul a vallásos eszmény. Ezt a korszakot újjászületésnek, megtérésnek nevezik. Channingnél aránylag nagyon korán, már 13 éves korában beállott az a fordulat, amely őt egész életére elkötelezte. Már ilyen fiatal korában megérezte az isteni szellemnek átsuhanását szűkös emberi korlátok közé beékelte lelkén, s megérlelte, jobban mondva megszülte benne életének irányát, amely nem volt más, mint Isten szolgálata. A megtérés nála, egyéniségéhez híven, nem valami megrázó erejű lelki esemény következménye, hanem elindulás egy csapáson, amelyről nem tért le soha. Egész élete a megtérésnek, az Istenhez való közeledésnek zökkenés nélkül, egyenesen haladó pályája. Nemhiába mondja, hogy sok inspirációt kapott az isteni szellemtől. Ez nála valóság, amely szellemiségének lényegét alkotta.

Hite, amely lelkét áthatotta, nemcsak vallásos elemekből tevődik össze, de át van hatva erkölcsi tartalommal is. A vallásosság nála mindig két irányban nyilvánul meg: a vallásos áhítatban és az erkölcsi élet tökéletességére való törekvésben. A kettő csodálatos harmóniában egyesül. Kantnál a vallás tartalma szintén az erkölcsi törvény előtt való hódolatban nyilvánul meg. Azonban az erkölcs annyira túlsúlyban van a vallás mellett, hogy szinte elnyomja az utóbbit. Kant személyiségének alapvonása intelligenciájának fölényes ereje, emellett érzelmi élete szinte háttérbe szorul, s ha nem is tűnik el egészen, az értelem lenyűgöző ereje nehezedik rá. Ezért erkölcstana is egyenesen kizárja magából a lélek érzelmi megnyilvánulásait. A reflexió roppant erejével építi fel nemcsak az ismereti, hanem az erkölcsi világot is. Channing erkölcse egészen más: az emberi léleknek mindig Istenbe fogózkodó, mindig hozzátapadó és a gyakorlati megvalósulást sürgető ösztönös törekvése. Nem irt erkölcstant, de a benne lakozó szeretet és bölcsesség intuitív erejével megérezte a szellemnek azt a páratlanul fenséges tehetségét, amit moralitásnak nevezünk, de egyúttal megérezte azt is, hogy az emberiség sorsának jobbrafordulta, szellemének fölemelése, nem haladhat más úton, csak azon, ahol az erkölcsi eszmény valóra válik, testet ölt. Az erkölcsi világrendbe vetett hite rezgésbe hozza szívének húrjait, s ezért lesz kora nagy társadalmi igazságtalanságainak mindig megkapó és mélyhatású szószólója. Az emberi lélek isteni eredetének legbiztosabb záloga az erkölcsiséget megalapozó lelkiismeret. Ezért embertársai lelkiismeretét ébreszti fel, mikor felhívja korának figyelmét mindannak megszüntetésére, ami az ő szemében sérti a lélek nagy méltóságát. Gondolatvilágában tehát a vallás és erkölcs kapcsolata olyan elválaszthatatlan erővel lép előnkbe, amely páratlan a maga nemében. Isten lényege szerinte az erkölcsi tökéletesség, amely egyúttal minden emberi törekvés végső célja is kell hogy legyen.

Mindebből látható, hogy a vallás Channing szellemében már többé nem lehet sem hitelvek összege, sem bárminő egyházi előírások teljesítése, hanem a lelkiismeretnek az isteni tökéletesség felé vezető fejlődése. Az, amit vallásnak nevezünk, az ő tanítása folytán kikerül a teológia egyoldalú befolyása alól, s közvetlenül bekapcsolódik az erkölcsi értékelés folyamába. Ha szabad a Böhm Károly terminológiájával élnünk, a vallás itt elveszíti ontológiai jellegét, s axiológiai jellegűvé lesz.

Channing nem volt teológus a szó szoros értelmében. Teológiai, vagy jobban mondva doktrinális korszaka nagyon rövid. Ennek azonban meg kellett lennie, mert a körülmények úgy hozták magukkal. Az amerikai unitarizmus kialakulása összeesik az ő működésével, s az ún. unitárius vitában, mely 1815-től 1833-ig tartott, ő vitte a vezérszerepet. Szoros értelemben vett teológiai fölfogása még nem a tiszta unitarizmus. Ezzel szemben azonban ő volt az első és legnagyobb mindazok között, akik hangsúlyozták és kiemelték az emberi természet értékét, a lélek isteni eredetét és nagyrahitatottságát. Teológiájának sarkpontja egyik alapvető hitelve az emberi lélek és tehetség isteni mivoltának állítása. A dogmai kérdések inkább csak alkalmilag kötik le érdeklődését, minthogy a vita, amelybe belesodródott, arra készítette, hogy felfogását ezen a téren is tisztázza. Élete, felfogása, személyisége azonban tulajdonképpen élő tiltakozás a kereszténység eldogmatizálása és elfelekezetiessége ellen. A kereszténység nála Isten végtelen atyai szeretetének kinyilatkoztatása az emberiség iránt. A keresztény világ egy test, egy egyházat alkot, amennyiben közös szeretet és isteni félelem tölti el szívünket. Semmi sem lehet valódibb — mondja —, mint a szellemi egyesülés. Van egy nagy, egyetemes, mindeneket befogadó egyház, s ha valaki keresztény, abból ki nem rekeszhető. Az egyes felekezetek kizárhatják az embert, de a Krisztus nagy testének közösségéből kirekeszteni senkit sem lehet. Az igazi keresztény egyház a tiszta lelkek családja. Lehet-e szép szavakat megindulás és méltánylás nélkül olvasni elfogulatlanságukért? — kiált fel Szász Károly e szavak idézésénél.

A kereszténység az ő felfogásában nem tan és dogma. Törekvése éppen az, hogy kiemelje a vallást a hitviták hínárjából, a kritika örvényéből, a bibliai szövegek magyarázatának ellentéteiből. Munkája konstruktív a szó legnemesebb értelmében. A teológia fagyos szelleme távol áll intuitív vallásos lelkek mélységeitől. Ő éli a vallást, s ezt az életet igyekszik beleszuggérálni környezetébe, embertársaiba, a korszaklembé és az intézményekbe. Nem épített várakat a teológiai racionalizmus tégláiból, hanem vallásos szellemet és légkört teremtett mindenütt, ahol kapcsolatot nyert az emberek lelkével.

Az unitarizmus nála nem lezárt hitrendszer, s amennyiben ilyen akarna lenni, nem szívesen vallja magát még unitáriusnak sem. Parker 1839-ben azt írja egyik barátjának, hogy az unitáriusok között két párt van: az egyik jelszava a haladás, a másiké a megállás, az orthodoxia. Dr. Channing az első párt vezére. Az unitarizmust — mondja Channing — nem úgy értékelem, mint tökéletes, befejezett rendszert, hanem mint olyant, *amely állandóan a szelidség és türelem szellemét leheli a keresztény közösségbe*. Az unitarizmus nem mint felekezet érdekli őt, hanem mint szellemi áramlat, amely állandóan törekszik több és nagyobb világosságra s ezért imádkozik; az unitárius gondolat a kereszténység szellemének mindig tisztább, bensőségesebb és hatékonyabb megértését

és követését kell hogy jelentse. Az életet olyan kincsnek tekinti, amelynek értéke és szépsége folyton kell hogy növekedjék s az emberiség sorsa iránt való érdeklődés nap-nap után nagyobb tért kell hogy elfoglaljon az egyesek lelkében. Renan ezért a felfogásért beszél Channing kimeríthetetlen optimizmusáról. A teológia nála átértékelődik, s új szint nyer azon erkölcsi tartalomnál fogva, amely az emberi lélek isteni eredetét méltányoló felismerése következtében gondolkodását áthatja. Ennek a teológiának nemcsak az értelmet kell kielégítenie, hanem a szívet is fölmelegítenie, elkülönítvén a lényegest a lényegtelentől, csak a legföbbre helyezi a súlyt, s ez a legfőbb: Isten atyasága és az embertestvériség gondolata Jézus tanítása nyomán. Ha ez a fölfogásunk a teológiáról, akkor igazat kell adnunk Channingnek, aki azt mondja, hogy az igazi reformáció még nem jött el. A keresztény igazságnak egységesebb, egyetemesebb, istenibb s egyben emberibb felfogása talán sohasem jelentkezett olyan mély erővel és mély átgondolásban, mint Channingnél. Ezért fellépése és életmunkája új korszak kezdetét s nem egy réginek lezáródását jelenti.

Laird Collier szerint Channing nem volt teológus, hanem misztikus, nem annyira filozófus, mint költő. A racionalista — szerinte — álmodik és kártyavárakat épít, a misztikus vagy a költő cselekszik. Kissé ellentmondónak látszik ez a tétel. Egyet azonban szeretnénk kiragadni belőle s megvizsgálni, vajon van-e annak az állításnak, hogy Channing misztikus volt, mélyebb értelme; vajon lehet-e egy unitárius gondolkodó misztikus s ha igen, hogy kell ezt értenünk?

A misztikának sokféle jelentése van. Jelen esetben azonban, ha Channingre kívánjuk alkalmazni a misztikus jelzőt, csak egy jelentése lehet, amely azonban magában foglalja a legfontosabb és a leglényegesebb vonásokat. A misztika ebben az esetben Isten közelségének intuitív, közvetlen megérezése, a vallásos érzésnek fejlettebb és intenzívebb megnyilatkozása. Vallásos életfolytatás, amely nem abban áll, hogy itt vagy amott, vasárnapokon eleget teszünk vallásos és egyházas kötelességeinknek, hanem abban, hogy egész életünket, minden lépésünket áthatja Isten közelségének érzése. A misztikának azonban ez csak az egyik oldala, a másik — ha lehet mondanunk — gyakorlatiasabb jelentőségű. Értjük ezen az emberi léleknek azt az erős vonzalmát, mely állandóan az embertárs felé irányul, amely a szeretet nagy érzésétől áthatva és vitetve az örökös jó cselekedet kiapadhatatlan hordozójává teszi az embert. Ez az erkölcsi világrend misztikája, amelyet Channing nagyon jól ismert. Misztikus ebben az értelemben az, akiben valóban élnek az embertárs-hoz kapcsoló kötelékek, akinek lelkülete állandóan izzik és felolvad a szeretetnek, a segítségnek, az együttérzésnek a megnyilatkozásaiban, akinek élete telve van a vággyal, hogy az emberiségbe beleplántálhassa lelkének milliókat átölelni képes nagy ragaszkodását, testvéri érzületét. A misztikának ez a kettős természete nyilvánul meg Jézusnál. Az egyik oldalon az Atyára irányul, a másikon az embertárs felé fordul. Mindkettő egyformán misztikus, ha a lelket teljesen betölti s új és magasabb perspektívák meglátására teszi képessé. Az emberi lélek ebben a misztikus állapotában mintegy kitér, áthasonul, ami által tartalmában mérhetetlenül meggazdagszik. Az első oldal, amely Istenre irányul, különösképpen az egyesre, az individuális lélekre utal, a másik az individualitásból kilépő, a közösségbe beolvadó lélekközösséget föltételezi.

Channing lelkében az előbbieken vázolt misztika mindkét oldalát megtalálhatjuk a legharmonikusabb arányban. A misztikusoknál általában az Istennel való közösség érzése dominál. Ez a misztika egyoldalú, túlságosan szemlélődő, s értéke kizárólag vallásos. Ezt kiegészíti és teljessé teszi a másik: az emberiség jövőjéért való aggódó lelki odaadás, a hit az emberiség tökéletesedésében, a jónak és az erkölcsi világfölfogásnak fölényre jutásában. Channing fanatikusa volt Isten szeretetének, de egyúttal átszellemült harcosa a moralitásnak és az emberi jogok érvényre jutásának. Isten tudata lelkiismeretének csalhatatlan megnyilatkozásaiban vert gyökeret, s a kettő együtt vezet jellemének belséjéhez. Ha Channinget, misztikusnak lehet nevezni, akkor ő egy új típusát adja a misztikusoknak, amely átszövődve az emberi értelem reortáján, megtisztulva és megerősödve tud felemelkedni Isten meglátásához s az erkölcsi autonómia csúcsaihoz.

Channing munkásságának két jellegzetes vonása van. Egyik az, hogy minden gondolata a keresztény eszme körben mozog. A másik az, hogy minden gondolata — tett. Nála minden elmélet gyakorlati jelentősége által tesz bizonyosságot a benne rejlő igazság érvényéről. A keresztény eszmevilágot átvinni az életbe, a szociális közösségbe, az intézményekbe — ez minden művének célja. A jézusi eszményeket bele akarta vinni a társadalmi köztudatba, s tette ezt oly szívós kitartással és erős meggyőződéssel, ahogy nagyon kevesen.

Az ő kereszténységében az emberi ész csorbítatlan méltósága elválaszthatatlan harmóniába kerül a hit csorbítatlan meggyőződésével. A keresztény vallás nem állhat ellentétben az értelemmel, amely Istennek legfenségesebb adománya. A kijelentés is az ész tekintélyén alapul, mert igazságának bizonyítékait a tehetségnek adja át. Istennek a Jézus által kijelentett és végrehajtott célja az, hogy az emberi lelket tökéletesítse. Jézus alakján és tanításain a legodaadóbb szeretettel, szinte misztikus áhitattal csüng. Jézus célja az emberi lélek újjáteremtése, fölemelése volt. Isten nagyságán kívül hozzá hasonlót nem ismerünk — mondja.

Jézus nemcsak a mi testvérünk, barátunk, hanem szabadítónk is. A felszabadítás vonatkozik egyfelől az értelemre, s azért a kereszténység az értelem szabadságlevele, másfelől pedig a lelkiismeretre. A *Szellemi szabadságról* írott beszédében kifejti a belső, szellemi szabadságnak azt az értelmét, amelyet Jézusnak köszönhetünk. A szellemi szabadságnak egyik legfontosabb eszköze a helyesen értelmezett vallás.

Mindezek a gondolatok, amelyek a kereszténység lényegét meglepő éleslátással domborítják ki, érvényesülnek Channing gyakorlati, ha lehet úgy neveznünk, szociál-politikai nézeteiben. Hite megkövetelte a cselekedetet, s ezért munkásságának jelentőségében talán legfontosabb része az, amely társadalmi reform-kérdésekkel foglalkozik. Bámulatossá e téren az a mindenre kiterjedő figyelem, amellyel kíséri az akkori közélet minden jelenségét, s igyekszik meg is találni reá az orvoslást.

A napi politika kérdései éppúgy érdeklik, mint a társadalmi osztályellentéteknek már akkor kialakulóban levő nehéz problémái. A kérdések megoldásánál mindig elvi magaslaton áll, s minden újjászületés kiindulópontját és végső célját az emberi szellemben látja; minden baj forrását a szellem lekicsinylésében, a lélek lealázottságában keresi és találja meg. A legnemesebb humanitás megvalósítását sürgeti a Jézus értelmében. Munkáiban kifejezésre juttatja reménységét, hogy a kereszténység

igazi szellemét, a testvériség és szabadság szellemét meg fogják érteni s az pótolni fogja a múlt hibáit és mulasztásait.

Különös rokonszenvet érez a társadalom minden osztálya iránt, s azért gyakran találjuk őt az iparos- és munkásosztály előtt mint előadót. A munkásosztály fölemelése mindenekfölött a szívén fekszik. Látja, hogy a régi középkori földesúri hűbériség helyett egy új van kialakulóban, az ipari hűségiség, a munkásosztály rabszolgasága. A munkásosztályt rendesen a munkások nélkül akarják mesterségesen fölemelni, pedig nem ez a fontos, hanem a munkás tudásának, műveltségének, erkölcsi érzületének emelése és fejlesztése. Erkölcsi úton akar orvosolni a nevelés által. A munkásban is elsősorban az embert kell meglátni s őt rásegíteni arra, hogy Isten által adott tehetségeit kifejleszthesse. A Channing felfogása és értékelése szerint a szellemiség emelése az elsődleges jelentőségű, amelynek következménye leend a gazdasági emelkedés. Nem forradalmi lélek, de a haladásnak föltétlen híve a kulturális és a szellemi élet minden területén. A szabadság és a rend nála egyet jelent. Konzervativizmus csak annyi van benne, amennyi szükséges az előhaladáshoz.

Ha Channingnek a szociológiai meggyőződését tárgyaljuk, még egy kérdés vetődik fel szinte önkéntelenül s ez az, hogy vajon individualista volt-e vagy kollektivista, az egyénire vagy a közöstre fektette-e a fősúlyt akár az elméletben, akár a gyakorlatban. Kevés ember volt, akiben úgy ki lett volna fejlődve a közösség iránt való érzék, mint őbenne. Az *Önművelésről* szóló előadása bevezetésében ezeket mondja: minden ember nagy, csak a mi gyöngé látásunk teszi kicsinnyé. Az ember természetének nagysága minden külső kitüntetést jelentéktelenné teszen. Az ő kiváltságai: az értelem, a lelkiismeret, az a tehetség, amellyel szeret és cselekvőleg hat saját lelkére és felebarátaira. Amaz általános hibánál fogva, amely szerint azt, ami közös, kevésre szoktunk becsléni, könnyen mellőzzük ezeket; pedig a külső természetben és a lélekben is az a legbecselebb, ami közös. Így az ész, a lelkiismeret és szeretet közös világa becsesebb és méltóságteljesebb ama ritka adományoknál, amelyek csak keveseknek jutnak osztályrészül. Majd egy másik helyen azt mondja, sokkal nagyobb fontosságú az emberiség, mint az egyén, ezért van szükség minden körülmények között az egyetemességre való törekvésekre.

A közösség magasztalása közben sem feledkezik meg azonban arról, ami minden közösség alapja és kiinduló forrása: az egyes emberi lélekről. A mély vallásos hit és személyes meggyőződés, az egyes lelkiismeretén felépülő erkölcsi autonómia áhítatos tisztelete nem engedi, hogy megfélemedjék minden társadalmi intézmény végső céljáról: az egyéniségről, amelynek erkölcsi önállósága minden egészséges szociális fejlődésnek az alapja. Csak akkor valósulhat meg a társadalmi élet ereje és tisztasága, ha minden egyesnek lelkében gyökeret ver a kötelesség teljesítésének a szükségessége. Az erkölcsi tökéletességnek elsősorban individuálisnak kell lennie, hogy kollektívá lehessen. Ez az igazság. S ezért a Channing lelkében ez a két ellentétesnek látszó irányzat magasabb harmóniában oldódik föl. A nagy embereknek általában egyik jellemző tulajdonságuk éppen az, hogy képesek fölébe emelkedni azoknak az ellentéteknek, amelyek az egyeseket és a tömegeket elkülönítik.

Szükségtelen ezek után annak bizonyítása, hogy Channing nem avult el, hanem él ma is. Él hitében, erős vallásos meggyőződésében, a ke-

reszténység tisztultabb fölfogásában, él az egyéni, valamint a társadalmi erkölcs újjászületési lehetőségének válságai között, mint tanácsadó és az emberi szellem megjavulásába és emelkedésébe vetett hit apostola. Lehet, hogy az ő gyöngéd szeretettől áthatott szava a mai világ súlyos vitáiban túlságosan halknak tetszik. Ez azonban nem csökkenti az igazságnak és a meggyőződésnek azt a súlyát, amely írásaiból kiárad. Sehol semmi elfogultság a tiszta látás megzavarására. Az erkölcsi erőnek márványtömbje. Minden ember jót tesz, mondja már azzal, ha meggyőződéséhez hű. Ő hű volt mindhalálig. Legyen áldott a mérhetetlen lelki kincsért, amit reánk hagyott.

DR. ERDŐ JÁNOS

CHANNING MAGYAR NYELVEN

1. Az erdélyi és észak-amerikai unitárius kapcsolat történetében jelentős eseménynek számít William Ellery Channing válogatott műveinek magyar nyelvre fordítása és kiadása.

A két egyház közötti érintkezés úttörője Bölöni Farkas Sándor volt, kora egyik legsokoldalúbb egyénisége. 1831-ben széles körű érdeklődéssel járta be — Béldi Ferencsel — az Észak-amerikai Egyesült Államokat¹. Utazása közben megismerkedett az ottani unitáriusokkal, köztük ifj. Henry Ware-el, a harvardi kollégium tanárával, az Amerikai Unitárius Társulat² (a továbbiakban AUT) titkárával, akinek figyelmét felhívta az erdélyi unitáriusokra. A külföldi hitrokonokkal való találkozásáról ugyanazon év november 14-én, Cambridge-ből jelentést küldött az Egyházi Képviselő Tanácsnak (a továbbiakban EKT), csatolva Henry Ware rövid beszámolóját is az amerikai unitarizmus történetéről és jelenlegi helyzetéről. Bölöni Farkas Sándor szükségesnek tartotta közölni, hogy: „Mind az angol, mind az amerikai unitáriusok igen óhajtanák, ha az erdélyi atyafiak évenkénti gyűléseikről írt jegyzőkönyveik bárcsak a fontosabb részeit velük közölnék.”³ Az AUT kívánsága, hogy a világ minden részében az unitárius vallást hívó atyafiakkal összeköttetést hozzon létre.

Az első hivatalos érintkezés a két ország unitáriusai között az a levél volt, amelyet az AUT nevében Henry Ware intézett 1831-ben — feltehetően Bölöni Farkas Sándor tanácsára — Molnos Dávidhoz, a kolozsvári Unitárius főiskola rektorához.⁴ Ezekről az iratokról az EKT 1831. évi jegyzőkönyvében nem találunk említést. Az Uzoni—Fosztó-féle unitárius egyháztörténet folytatóinak feljegyezéséből tudjuk, hogy Bölöni Farkas Sándor jelentését közölték az esperesekkel az egyházközség híveivel való tudósítás végett.⁵ Nincs tudomásunk arról, hogy az EKT választ küldött volna az amerikai unitáriusoknak. Az egyház óvatos tartózkodását a korabeli politikai viszonyok mostohasága indokolta.⁶ Székely Miklós püspöksége idején (1838—1843) az AUT részéről George Sumner kereste fel a kolozsvári unitáriusokat. Earl Morse Wilbur feltevése sze-